

М. І. Зубов

**ДАВНЬОСЕМІТСЬКІ МІФОНІМИ ВААЛ-ГАДІ МЕНІ-МАНУФІ,
ЇХ ПЕРЕКЛАДАЦЬКІ ЕКВІВАЛЕНТИ У ХРИСТІЯНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ
ТА ДАВНЬОРУСЬКІ ЦЕРКОВНІ ПОВЧАННЯ**

Персонажі Гад (або Ваал-Гад) та Мені (Мануфі) вшановувалися як божества сонця й місяця. У семітів-язичників (фінікійців передусім) Ваал (Баал) був утіленням чоловічої запліднюючої сили і виявляв себе через свою дружину Астарту, яка, у свою чергу, була символом пасивної, сприймаючої сили природи. Культ чоловічої й жіночої пари божеств співпадав і виявлявся в дикій, розгнузданій розпусті. Наслідки цього культу відомі щодо міст Содом і Гоморри, де жителі поклонялись Ваалу. В іудеїв назва Ваал (етимологічно “господар, господь”) була символом найбільш нищого ідолопоклонства. Водночас для давніх євреїв цей культ мав і певну привабливість, про що свідчать численні місця із біблійних істориків на зразок того, що “полишили сини Ізраїлеві свого Господа і стали служити Ваалу, роблячи зле перед Господом”¹.

У зв'язку з позначеними персонажами нас цікавить, яким чином їх назви передавалися в Септуагінті, латинському перекладі Біблії та її слов'янському перекладі. Зацікавлення темою викликане безпосередньо у зв'язку з антирожаничною спрямованістю великого кола давньоруських пам'яток. Викладення має на меті продемонструвати один із доказів на користь того, що антирожанична полеміка була викликана безпосередньо не боротьбою з язичництвом, а внутріцерковними суперечками щодо розуміння певних догматичних положень. Для спостереження обрано 65 главу Книги пророка Ісаї. Місце з цієї глави було використане в давньоруському повчанні “Слово Ісаї пророка ... про поставляючих другу трапезу рожаницям”, а також в одному давньоруському Паремійнику XIII ст., який теж згадує про рожаничний культ.

У Біблії аналізоване місце має такий зміст:

8. Так говорить Господь: Коли в гроні знаходиться сік виноградний, і хтось скаже: Не псуй ти його, бо благословення у ньому, отак Я зроблю ради рабів Своїх, щоб усього не нищити!
9. І насіння Я виведу з Якова, а з Юди спадкоємця гір Моїх, і вибранці Мої одідичать її, і раби Мої житимуть там.
10. І стане Шарон пасовиськом отари, а долина Ахор за ліжницю худоби великої, для народу Мого, що шукали Мене.
11. А ви, що Господа кидаєте, забуваєте гору святу Мою, що ставите Гаду трапезу, а для Мені виповнюєте жертву литу,
12. то вас відраховую Я для меча, й на коліна впадете ви всі на заріз, бо кликав Я вас, та ви відповіді не дали, говорив був, але ви не чули й робили лихе в Моїх очах, і чого не хотів, вибрали собі!...
13. Тому Господь Бог каже так: Ось будуть раби Мої їсти, а ви будете голодувати, ось будуть раби Мої пити, а ви будете спрагнені, ось будуть раби Мої радіти, а ви посоромлені будете...
14. Ось раби Мої будуть співати від радості серця свого, ви ж кричатимете від сердечного болю, і від скрушення духа заводити будете... [Іс. 65, 8-12]².

Розглядаючи питання про назви *Гад* та *Мені*, В. І. Мансікка зауважує, що назва *Гад* у Септуагінті передається як *δαίμονιον* або *δαίμων* “демон”, а *Мені* як *τῶν* “доля”³. В латинському перекладі Біблії наведене місце має такий вигляд: “paratis fortunae mensam

et impletis daemoni poculum”¹, тобто “ті, що приготували трапезу фортуни й наповнили чашу демону”. Зіставлення обох місць нашо́вхує на думку, що перекладачі, мабуть, не дуже переймалися абсолютно точною передачею назв давньоєврейського оригіналу: якщо у Септуагінті Гад – це *демон*, а Мені – це *доля*, то навпаки – у латинському перекладі Біблії Гаду відповідає *фортуна* (“доля”), а Мені співвідноситься з поняттям *демон*. Принаймні, ця невідповідність може бути симптомом того, що назви давньоєврейських божеств, створюючи певний єдиний комплекс, не потребували чіткої диференціації для перекладачів.

Щодо слов’янського перекладу, то стосовно цього ж місця у М. Гальковського знаходимо таке зауваження: “У нашій слов’янській Біблії читається так: *и оуготовляющіи демону трапезу, и исполняющіи щастію раствореніе*”⁵. З цього місця беззаперечно можна підкреслити дві обставини: по-перше, воно за синтагматичним розташуванням елементів відповідає Септуагінті, по-друге, грецька назва τρυχη передається слов’янським перекладом *щастія* (саме як перекладом – про рівень міфологічних відповідностей судити з цього місця немає підстав).

Паремійник 1271 р. подає такий виклад аналізованого уривку: *вы же вставьшен ма и завьш□є гороу с(вѣ)тоу мою. и готовующен рожаницамъ трапезоу и исполняющен дѣмонови чърпанник. азъ прѣда вы во оружїи вси заколенїемъ падете*⁶. Тут бачимо, що на місці семітського персонажа Гад фігурує слов’янська назва *рожаниця*, а на місці τρυχη Септуагінти виступає загальна назва *демон* недиференційованого змісту. Відповідна до Паремійника фраза “Слова Ісаї пророка...” має такий зміст: *вы же вставльшен ма и завывающе гороу с(вѣ)тоую мою. и готовующе трапезоу родѣ роженицѣмъ, и исполняюще чърпанїа вѣсомъ азъ прѣда(м) вы на оружїе. и вси заколенїемъ падете*⁷. У “Бесіді трьох святи-телів” є фраза *а овцы вѣрныя люди, работаютъ Богу, а не діаволу*, яка входить до складу прямого запозичення із “Слова Ісаї пророка...”. Там ця фраза читається так: *а овцїи вѣрнїи людїе. иже работаютъ в(о)гоу, а не роженицѣмъ*.

У цілому наведені факти можуть тлумачитися на користь того, що за аналізованими давньоєврейськими назвами в християнській традиції слов’ян не були надалі закріплені точні відповідники: зміст

передавався приблизними визначеннями – демон, біс, диявол, щастя. Мабуть, це пов'язане з тим, що книжників цікавили не назви персонажів як такі (тим більше, що прямих відповідників тут і не існувало), а та язичницька обрядовість, що була пов'язана з персонажами. Така обрядовість виявляла себе у спеціальних жертвних трапезах тим чи іншим ідолам (яким – не так вже й суттєво). Передусім критика цих трапез і є тим спільним знаменником, який об'єднує грецький, латинський, слов'янський тексти Біблії.

Це значить, що давньоруські автори могли скористатися цим місцем Біблії не тому, що воно називає якихось персонажів, яким потрібно знайти конкретні відповідники у слов'янському язичництві, а з тієї причини, що тут говориться про ідолоські трапези. У такому аспекті аналізоване місце слугує якнайкращим зразком для викриття ідолоського характеру рожаничного культу (саме проти рожаничних трапез і спрямовані у першу чергу практично всі повчання). Давньоруський християнський книжник, викриваючи ідоломоління русичів, був просто зобов'язаний використати освячений традицією зразок – як відомо, в умовах всепроникної етикетності іншого способу вираження власної думки середньовічна книжна традиція не знала.

В. І. Мансікка, розглянувши коло фактів, що стосуються рожаниць і рожаничного культу в “Слові Ісаї пророка...”, дійшов такого висновку: “Слово Ісаї пророка...”, в якому назви *род* і *рожениці* передають абстрактне поняття “щастя” і “доля”, не дає можливості розв'язати питання про те, чи мали слов'яни божество долі у вигляді окремої демонічної істоти”⁸. А остаточний висновок дослідника полягає в тому, що згадування рода і рожаниць у давньоруських текстах постало як механічне повторення під впливом літературної традиції, яка не дозволяє виявити жодної риси залишків язичництва. При цьому один-два приклади із інших пам'яток дають підстави підозрювати, що род і рожениці видаються проповідникові тотожними з духами предків (але й це дуже проблематично)⁹.

З висновком про те, що нагадування рода і рожаниці є даниною чистій літературній традиції, можна погодитися хіба що для тієї частини пам'яток, які є вторинними, написані набагато пізніше і віддзеркалюють поступове зняття антирожаничної полеміки з по-

рядку денного. Щодо постання самої рожаничної проблеми на Русі, то вона мала якісь реальні підвалини. Шлях до розуміння таких підвалин дає вже неодноразово згадуване вище "Слово Исаи# пр(о)р(о)ка истолковано с(в#)тымъ Івано(м) Златаоусто(м). о поставл#ючи(х) второую трапезу роду и роженицамъ"¹⁰.

Укладач повчання дотримується прийому церковної бесіди: приводячи цілком паремію, він подає від себе тлумачення і пояснення, після чого продовжує текст, доповнюючи його новими тлумаченнями. Одне з них значно відрізняється від дійсного змісту Біблії. Воно стосується фрази *І стане Шарон пасовиськом отари, а долина Ахор за ліжницю худоби великої, для народу Мого, що шукали Мене*. Ідея худоби (волів, якщо бути ближчим до давніх текстів) відображає господарський уклад, мірою добробуту в якому була худоба. Та ж сама міра добробуту була притаманною в релігійній уяві і потойбічному життю. Цей потойбічний добробут можна здобути служінням (роботою, як це називає "Слово Ісаї пророка...") істинному Богу. Давньоруський автор принципово міняє тлумачення: [і буде] *дєбрь м>хорьская в покои воломъ. то дєбрь вхорьская вышн#го їер(уса)лима пажить, а волове кротціи еп(иско)пи и попове иже ход#(т) по церк(о)вному уч(е)нію. и инкхъ добрк учаше, вы же вставльшєи м# и забывающе гору с(в#)туюю. и готовающе трапезу род# и роженицамъ, наполн#юще чръпаниа бксомъ, азъ пркда(м) вы на вружїє...*¹¹

На перший погляд, можна було б пояснити таке тлумачення за рахунок поганого розуміння автором тексту Священного Письма. Можливо, так воно в даному випадку і було. Проте переосмислення біблійного тексту відображає концептуальні підвалини повчання: воно все спрямоване проти тих служителів церкви, які збочують церковне вчення¹². Переосмислення базується на антонімічному протиставленні ідеї роботи = служіння Богу в земному житті (*иже работаютъ богу; се работаюци ми, вы же работающе бксом* тощо) та вічного спокою = відпочинку на тому світі. З цього ідея волів як робочої худоби переноситься на єпископів та попів, які своєю вірною роботою, навчанням пастви (овець) заслуговують тут собі такий спокій там, у долині Ахор.

Образне перенесення понять промовляє на користь того, що автор повчання справді має на увазі тих служителів церкви, які

неправильно навчають паству, вводять у пагубу через хибне книжне вчення (*и в велику пагубу вводите исеехствие книжное. и велико зло еже не разумети почитаемаго*).

Таким чином, "Слово Ісаї пророка..." є досить виразним свідченням того, що на Русі існувала внутріцерковна полеміка, пов'язана з рожаничним культом. Ясно, що вона не могла бути апологією язичницьких демонів на зразок рода і рожаниць, які, у свою чергу, начебто є відповідниками семітських демонів, згадуваних у Біблії (насправді ця відповідність, як було показано вище, хистка й непереконлива).

На наш погляд, "Слово Ісаї пророка." відображає процес активного постання давньоруського (Володимиро-Суздальського передусім) культу Богородиці у XII ст., що пов'язане з діяльністю князя Андрія Боголюбського. Очевидно, в народі на Богородицю відразу ж почала переноситися язичницька обрядовість породільного характеру: Богородицю стали вшановувати породільною (*рожаничною*) трапезою як жінку-породіллю (*рожаницю, роженицю*). Це й викликало необхідність церковного обговорення проблеми, бо підпадало під ознаки аріанської або несторіанської ересі. Щодо окремих язичницьких персонажів під назвами *рожаниця* або *род*, то у східних слов'ян їх взагалі не було. Уявлення про цих персонажів виникли в науковців лише в XIX ст. за рахунок невірною тлумачення змісту давньоруських пам'яток в умовах вкрай обмеженої інформації як про язичництво слов'ян, так і про історію давньоруської церкви домонгольського періоду.

¹ Лопухин А. П. Ваал // Христианство: Энциклопедический словарь: В 3 т.: т. 1: А - К. - М., 1993. - С. 316.

² Біблія. Переклад митрополита Вінніпега і всієї Канади Іларіона (Івана Огієнка) // <http://www.slovnyk.org/txt/ohienko/biblija/23-isaja3.html>. Пор. ще російський переклад:

8. *Так говорит Господь: когда в виноградной кисти находится сок, тогда говорят: "не повреди ее, ибо в ней благословение"; то же сделаю Я и ради рабов Моих, чтобы не всех погубить.*

9. *И произведу от Иакова семя, и от Иуды наследника гор Моих, и наследуют это избранные Мои, и рабы Мои будут жить там.*

10. *И будет Сарон пастбищем для овец и долина Ахор — местом отдыха для волов народа Моего, который разыскал Меня.*

11. *А вас, которые оставили Господа, забыли святую гору Мою, приготовляете трапезу для Гада и растворяете полную чашу для Мени, –*
12. *вас обрекаю Я мечу, и все вы преклонитесь на закляние: потому что Я звал, и вы не отвечали; говорил, и вы не слушали, но делали злое в очах Моих и избирали то, что было негодно Мне.*
13. *Поэтому так говорит Господь Бог: вот, рабы Мои будут есть, а вы будете голодать; рабы Мои будут пить, а вы будете томиться жаждою;*
14. *рабы Мои будут веселиться, а вы будете в стыде; рабы Мои будут неть от сердечной радости, а вы будете кричать от сердечной скорби и рыдать от сокрушения духа [Ис. 65, 8-14].*

³ Mansikka V. J. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen. – Helsinki, 1922. – S. 144.

⁴ Цит. за: Mansikka V. J. Die Religion der Ostslaven... – S. 144.

⁵ Гальковский П. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. II. Древние слова и поучения, направленные против язычества в народе // Записки Московского Императорского археологического института. – М., 1913. – Т. XVIII. – С. 88.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Mansikka V. J. Die Religion der Ostslaven... – S. 146.

⁹ Mansikka V. J. Die Religion der Ostslaven... – S. 146-147.

¹⁰ Гальковский П. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси... – С. 86-89.

¹¹ Там само. – С. 87-88.

¹² Цілісний аналіз пам'ятки ми подаємо в окремому дослідженні.